

Himlastege eller pärleport?

Om gränsen mellan liv och död

Britt-Mari Näsström, professor i religionsvetenskap

Han har öppnat pärleporten
Så att jag kan komma in

Så inleds en välbekant frälsningssång och söker man i Bibeln efter pärleporten, finner man den i Johannes Uppenbarelse i beskrivning av det Nya Jerusalem. Det finns inte mindre än tolv portar och var och en av dem är som en enda pärla. Men i sången och människors föreställningsvärld handlar det om en enda port, som bara öppnas för den som har rätt tro.

Den stängda porten tänks också ha en portvaktare, som tydligen tjänstgör när Jesus själv inte är tillstädes för att öppna. Denne är Sankte Per, som spelar en framträdande roll i evangelierna, där han benämns Simon Petrus. Enligt Matteus 16:19 säger Jesus att han skall ge honom himmelrikets nycklar, vilka i konsten kom att avbildas som två nycklar, en för himmelen och en för helvetet.

Under medeltiden förvandlades denne apostel som fått den viktiga uppgiften att förvalta nycklarna till himlen och helvetet till en stundtals enfaldig portvakt, som låter sig narras av kanaljer och skälmar som vill komma in i saligheten. Han kan också berätta för den fattige varför himlen genljuder av sång och dans, när en rik träder in genom porten – det sker nämligen så sällan att det måste firas, när det någon enstaka gång inträffar. I denna skepnad har Sankte Per fortsatt att agera och i skämtteckningar tänks inte sällan den döde färdas till andra sidan klättrande på en steg upp bland molnen.

Även om Petrus i traditionen har nycklarna till både himmel och helvete, så tänks han mest som en vaktare av den dörr som leder in i saligheten. Till helvetet är ingången som bekant mycket bred för de människor som faller ned i denna avgrund. Dessutom brukar Djävulen personligen infinna sig för avhämtning av sitt byte i synnerhet om det gäller någon

mera bemärkt person, adelsman eller präst. Helvetet som sådant omnämns inte i Bibeln utan omtalas som det brinnande Gehenna, en dal där man brände avskräde i Jerusalem.

Som synes finns inget som egentligen talar om portar eller portvaktare, utan i strikt teologisk mening utgör begreppen himmel och helvete symboler för en närvaro respektive frånvaro av Gud. Varifrån stammar då dessa föreställningar om den vitskägge St. Per, som utanför portarna spanar efter människor som kommer klättrande på stegar från den ena molntappen till den andra? Och varifrån kommer egentligen tanken på ett glödhet helvete dit syndaren faller tungt?

Låt oss börja med helvetet i kristen tradition. Om Nya Testamentet inte talar mycket om denna plats så lägger kyrkofäderna ner mycken möda på denna plats geografi, som sedermera skulle få sin noggranna beskrivning av Dante Alighieri, som bekant föredrar en fotvandring genom alla dess nio kretsar.

Men innan dess finns en beskrivning från 300-talet som ansluter till hur Jesus steg ner till dödsriket för att predika för de döda. I detta rike tar Hades hand om de döda, men herre på täppan är ingen mindre än Satan själv. Hades verkar också ha uppgiften som portvakt och när han ser Jesus komma i all sin glans, stänger han hastigt sina kopparportar. Men frälsaren tar sig ändå in och befriar de rättfärdiga ur dödsriket och kedjar fast Satan, som överlämnas till Hades.

I denna berättelse kan vi finna upphovet till de folkliga föreställningarna om gränsen mellan liv och död, mellan himmel och helvete i form av olika portar. De stammar således från antika föreställningar om Hades.

Hades var under antiken namnet på dödsriket och på härskaren i detta rike. På en annan grekisk dialekt är namnet Aïs, ”det som man inte kan se”, vilket är ett symboliskt uttryck för försvinnandet i döden. Men det fanns också konkreta föreställningar om detta rike. Dödsriket skiljs från de levandes värld genom floden Okeanos och bifloderna Styx, Kokyto och Acheron. Färden dit skildras på ett dramatiskt sätt i Odysseéns sista sång, när själaföraren Hermes tar med sig friarnas själar på den sista färden:

Hermes Kyllenios kom och kallade friarnas själar
Ut från Odysseus gård. I handen bar han sin trollstav,
Vackert formad i guld, med vilken han tillsluter magiskt
Blick på den som han vill och öppnar de sovandes ögon.

Med denna drev han dem upp och kvidande följde de efter,
Liksom när fladdermöss i en grottas skräckfyllda dunkel
Pipande flyger omkring sedan någon av dem har plötsligt
Fallit från taket där tätt de hänger med huvudet neråt
– så drog de fram i en pipande svärm och följde i spåren
Hermes befriaren bort, på dävna, mörknande stigar.
Över Okeanos ström, förbi den levkadiska klippan
Gick de och genom solgudens port och drömmarnas rike
Tills de slutligen nådde sitt mål, asfodelosängen,
Där alla bortgångna bor, de dödas blodlösa skuggor.
(*Odysseen* 24:1–15 översättning Ingvar Björkesson)

Homeros berättar inget om floderna Styx eller Acheron, vilka de döda skulle passera enligt antik föreställning. På stranden väntade den dystre färjkarlen Charon med utsträckt hand för att motta den obol, det mynt som lades under den dödes tunga och som var färjkarlens lön. Även om Hades skuggvärld erbjöd en glädjelös tillvaro, var det vida värre att irra osalig omkring på fel sida av Styx.

Charon själv beskrivs i allmänhet som en gammal man som hos Vergilius *Æneiden*:

Flodens färjkarl och vakt är den skräckinjagande Charon
Avskyvärt snuskig att se. Från hakan faller ett grånat
Yvigt, ovårdat skägg; i brand står stirrande ögon;
Smutsig hänger, fäst med en knut, hans mantel från skuldran.
Färjan stöter han med haken, sköter dess segel,
Fraktar i svartnad båt de döda snett uppåt strömmen.
Hög är hans ålder men ungdomligt frisk och grön som en gudoms.
(översättning Ingvar Björkesson)

Men den åldrande färjkarlen återkommer även i andra kulturers myter som berättelsen om Sinfjötle i *Völsungasagan* i fornskandinavisk mytologi. Sinfjötle tillhör ätten völsungar och när han blivit dödad, bär hans fader Sigmund honom ner till stranden av en långsmal fjord. Här finns en båt och en färjkarl som erbjuder Sigmund färd över, men när han lagt ner sonens lik finns ingen plats för honom själv. Färjkarlen sade att han fick gå runt fjorden. Själv sköt han ut båten och försvann med den döda kroppen.

Färjkarlen är ingen annan än Oden, som tar en av krigarna hem till sig, till Valhall, "de dödas sal". I ett annat sammanhang fungerar han som färjkarlen Harbard, "den vars skägg är gråvitt", i en alltmer hetsig ordväxling med Tor som står på den andra sidan sundet för att skeppas över. Man kan även här notera att han uppträder som en gammal man i rollen som färjkarl. Det finns paralleller till detta på keltiskt område där den döde kung Arthur ros över till ön Avalon av en man vid namn Barinthus, "den vithårige".

Färden till de dödas rike behöver inte gå med båt. I dikten *Eiriksmål* skildras hur den döde kungen rider till Valhall på sin häst. Även Hermod färdas på häst när han rider till Hels rike i norr i akt och mening att befria sin bror Balder ut dödsriket. Ritten går genom djupa och mörka dalar i nio nätter tills han kommer till gränsfloden, Gjöll, "den brusande ån", och gyllene Gjallarbron som leder över till de dödas land. En flicka vid namn Modgunn vaktar bron och hon berättar att flockar med döda män ridit över dagen före. "Men bron dånar inte mindre under dig ensam och du har inte döda mäns färg", påpekar hon (översättning K. G. Johansson och M. Malm).

Även i fornpersisk religion markeras gränsen genom Cinvatbron, "åtskillnadens bro", som är bred och bekväm för den rättfärdige, men smal som en rakkniv när den orättfärdige skall passera. Denna bro sträcker sig från jordens högsta berg över helvetet och in mot paradiset. Här vandrar själen fram och mitt på bron möter den sin avbild, sin *daena*. Har människan under sitt jordeliv levt rättfärdigt i tanke, ord och gärning kommer en behagfull jungfru henne till mötes som räcker henne handen och för henne in i ett grönskande och behagligt paradis.

Men har människan tillhört lögnens barn kommer en förfärlig häxa farande och drar ner henne i djupet, till helvetets alla fasor. Dessa brovakter-skor är ingenting annat än summan av den dödes gärningar och egentligen möter han sitt eget jag på denna gränsbro.

Jag går min avbild till mötes
Och min avbild går mig till mötes
Den smeker och omfamnar mig
Liksom vände jag tillbaka ur fångenskapen.
(översättning Geo. Widengren)

Bilden av en flod som gräns mellan livet och döden verkar ändå vara ofta förekommande. För de gamla egypterna var detta en föreställning, som var konkret redan under deras livstid. Den breda Nilen bildade en symbolisk gräns mellan de levandes och de dödas värld. Dess västra sida utgjorde de dödas land där pyramiderna byggdes, där gravar och hela nekropoler fanns uppbyggda. Färden över till den västra sidan med den dödes balsamerade kvarlevor blev liktydigt med resan över gränsen in i det okända och mötet med Osiris domstol.

Osiris var den gud som härskade i dödsriket och han rannsakade människans hjärta innan hon kunde träda in i sin slutgiltiga tillvaro. Vanligen tänks dödsriket mycket behagligt, som en fortsättning på jordelivet när det var som bäst med mat och drycker under sykomorernas svalka.

Helt annorlunda var dödsriket i det gamla Mesopotamien.

Det eviga liv som du söker, finner du aldrig
Den gången som gudarna skapade människor
Bestämde de döden för människor
Livet behöll de för sig själv.
(Ur *Gilgameheposet*)

Citatet är hämtat från en version av *Gilgamesheposet*, som skapats i Mesopotamien det andra årtusendet före vår tideräkning. Fragment av berättelsen sträcker sig dock ytterligare ett årtusende längre bort. Det är i många stycken en hjältedikt som handlar om vänskapen mellan Gilgamesh, som till två tredjedelar är en gud, och Enkidu, som visserligen bara är en människa, men som vuxit upp i öknen tillsammans med de vilda djuren. När Enkidu dör blir Gilgamesh utom sig av förtvivlan:

Sex dagar och sju nätter begrät jag honom
Jag utlämnade honom icke att begravas
Förrän masken krälade ur hans näsa
Då fasade jag för vännens utseende.

Gilgamesh står här inför den fysiska gränsen mellan det levande och det döda. Sedan han begravt sin vän beger han sig bortom jordelivets gränser. Där uppsöker han de enda människor som gudarna gjort odödliga, nämligen Utanapishtim och dennes hustru. De har båda överlevt den stora flod

som en gång ödelade jorden och när de offrade till gudarna, gav dessa dem odödlighetens ört. Denna får Gilgamesh del av men innan han kommit över gränsen till de dödligas värld, stjälar en orm bort den medan han badar. Därför måste alla mänskliga varelser dö, medan gudarna är eviga.

Det är således antikens nästan outtömliga källa av myter och föreställningar, som bidragit till de kristna föreställningarna om himmel och helvete och hur gränsen mellan dessa var utformad. Vad som händer människan efter döden uppfattas dock olika och omfattas inte sällan med vaga termer, framför allt i en modern världsbild. I evangelierna berättas om att själarna väntar på en plats till dess den yttersta domen infaller. Där skall deras kroppar förenas med deras själar, en tankegång som man övertagit från judendomen och i yttersta hand den forniranska religionen. I Matteus 25 skildras detta genom att Jesus återkommer som domare, den som skiljer fåren från getterna, det vill säga de onda från de goda. De onda skall gå bort till djävulen och hans änglar för att tillsammans försmäktas i den eviga elden. De rättfärdiga skall däremot få ett evigt liv, en komplicerad term som inte verkar vara det samma som odödlighet.

Johannes uppenbarelse om det Nya Jerusalem har färgat bilden av himmelriket som ett palats byggt av guld och ädla stenar. De folkliga föreställningarna har inte släppt de antika berättelserna och vanligen tänker man sig att den döde, som inte sällan tros gå direkt till paradiset eller dess varmare motsats. Guds rike framställs ofta som en festsal med ett evigt firande. Bara den rättfärdige kan komma in genom himlens port om väktaren, St. Per tillåter. St. Per har därmed övertagit rollen av de tre underjordiska domarna i Hades, dvs. Minos, Rhadamanthys och Aiakos, bara oändligt mer folklig och, som nämnts, tämligen lättlurad. Genomgående är gränsvaktaren som inte sällan fungerar som färjkarl en åldrig man med grått eller vitt skägg, något som också påverkat bilden av St. Per vid himmelrikets port.

Gränsen mellan liv och död kan således framställas på olika sätt i olika kulturer. Den föreblir ett symboliskt uttryck för de föreställningar om vad som händer efter döden, inte sällan uttryckt i form av en resa in i det okända. Denna metafor har varit lätt att förstå och dessutom lätt att använda i poetiska sammanhang. Sedan kan själva passagen få utgöras av en port, en bro eller en båtfärd till den andra sidan bortom existenserna.